

ПРЕВОДАЧЪТ И РЕЧНИКЪТ

СИДЕР ФЛОРИН

(сб. "Изкуството на превода", изд. "Народна култура", 1969 г.)

Надали има друг творчески труд толкова тясно свързан с използването на всякакви речници, както преводът изобщо, а най-вече – преводът на художествена литература. Самото използване на речници при този вид дейност е не учебен, а творчески процес, защото в случая става дума не за ученика, студента или за този, който тепърва се учи да превежда – думата е за рутинирания преводач, чийто труд представлява принос към родната му литература, към общата култура на неговия народ.

Ученикът, студентът, любителят в полето на чуждите езици, започващият преводач – всички ровят с къртовско търпение в речниците, за да сглобят чуждоезичната мисъл, съставена от няколко познати и още толкова (или повече!) непознати думи. Познатите думи са за тях опорни точки, фарове, които хвърлят мъждива светлина върху тесен, ограничен кръг, изтръгнат от общия мрак на "mare incognitum".

А като приемем а priori повтаряната безброй пъти истина, че преводачът преди всичко трябва да владее в съвършенство езика, от който превежда, а още по-добре – езика, на който превежда, трябва да приемем също така, че обикновено, когато до речник прибягва опитен майстор на превода, той разбира думата, която търси, но не може да намери съответствието ѝ в момента или е намерил в ума си еквивалента на превежданата дума или израз, но търси по-точно, по-пълноценно съответствие. Изключение може да правят само отделни думи и изрази, които излизат извън кръга на общоезиковите и общокултурните знания. Такива думи и изрази изискват от него да прибегне до специални речници, указатели и глосари, за които ще стане дума по-долу.

За да открие съдържанието на незначителен брой непознати думи или изрази или за да схване неизвестни за него значения на познати думи и изрази, за справка при несигурност в някои думи и изрази, а главно за подсещане, когато съответствието на дадена дума или израз е, както се казва, на крайчеца на езика, преводачът прибегва до обикновени двуезични речници, до тълковни и фразеологични речници на езика, от който превежда.

За да намери пълно покритие, точен функционален еквивалент на превежданата дума или израз, той се вижда принуден да прибегне освен до собствените знания и умение и до тълковния, фразеологичен, синонимен, аналогичен или идеологичен речник, до сборници от пословици и поговорки и др. на езика, на който превежда.

Речникът, както установихме, е оръжието на преводача. На бой се отива във всеоръжие – затова и преводачът трябва да бъде солидно въоръжен с речници. А разделянето им по-горе на три категории не е случайно, понеже според пишещия настоящото те представляват три последователни етапа в работата на преводача:

1. Установяване еквивалентите на всички неизвестни понятия от всевъзможни специални области, втъкани в текста на първообраза.

2. Пълно разбиране на превежданото произведение с всичките тънкости в изразните средства, използвани от автора.

3. Пресъздаване на произведението на другия език. При това разпределение разните двуезични и едноезични специални (технически, музикални, търговски, философски, медицински, химически и др.) терминологични, исторически, географски, литературни, енциклопедични, жаргонни речници, речници на съкращенията, на произношението и други подобни, както и речникът за чужди думи в езика на първообраза ще представляват средство за намиране значението на строго определени специални понятия – термини, реалии, географски,

исторически и други собствени имена – и най-близките им съответствия за установяване на правоговорните им и правописни форми в езика на превода, както и за справки. А разните глосари – речници на даден автор или творба, съставени с оглед на историческото или семантично значение на думите, употребявани от автора (напр. глосарите към съчиненията на Шекспир), Списък на чуждоезичните думи и изрази (напр. глосарът на индианските думи и имена, приложен от Лонгфелоу към поемата му "Песен за Хайауата") или тълкувания на редица по-редки термини, каквито се прилагат към някои съчинения (напр. глосарът на морските термини, приложен към повестта "Порт Артур" от А. Степанов), ще служат на преводача при превеждането на съответния автор или творба, а могат да послужат и при превеждане на други творби, сходни по епоха, местен колорит или тематика¹.

Между другото, в скоби, бих искал да отбележа, че не е изключено в отделни случаи някои специални или стари, излезли от употреба речници да помогнат на преводача да намери и търсеното значение на редки или архаични думи (може би по-правилно ще е да кажа дори – стари, отпаднали значения на някои думи). Всъщност такива може да се открият на най-неочаквани места, в съвсем далечни или стари помагала и наръчници, в които по начало никому не би дошло на ум да ги търси. Колкото и да е странно на пръв поглед, но няколко пъти ми се е случвало да откривам правилното значение на някои архаични реалии и понятия в речника на Библията², а някои редки ирландски и шотландски думи по едно направо комично хрумване успях да открия в... речника на римата в английския език³, след като не можах да ги намеря в никой притежаван от мен в момента английски тълковен или двуезичен речник. Един

1 В този "осведомителен" етап на работата наред с разните специални речници като помагала често могат да служат и редица други книги от рода на митологията, Библията, Корана, ботанически указатели,

стар Брокхауз¹ ми е давал сведения, които не съм могъл да намеря в най-новите енциклопедии. Много подобни услуги ми е правил и един стар френски речник². При редактиране на превод от *руски* намерих необходимите сведения във връзка с название из *еврейския* бит в *английски* тълковен речник. Но да се върнем на въпроса...

В общи черти всичко казано дотук във връзка със специалните речници, глосари, справочници и т. н. се отнася, както видяхме, до специалните области на науката, изкуството и производството, засегнати от автора в произведението, до отделни лексически единици, които имат строго определени, в повечето случаи еднозначни функционални еквиваленти.

Обаче за да разберем мисълта или образа, изградени от автора, за да можем да запазим смисловите светлосенки на неговата фраза, трябва да прибегнем до по-други помагала, защото според именития руски учен академик Л. В. Шчерба "думите на един език в повечето случаи не представляват прости съответствия на думите в друг език, а се намират в доста сложни и многообразни отношения с тях..." (12) и "...грамадното мнозинство от думи-понятия в кой да е език е несъизмеримо с думите-понятия във всеки друг език. Безусловно изключение правят само термините" (11). Това е мнението на езиковед, но на същите позиции застава и преводачът и теоретик на превода Л. Н. Соболев, който заявява: "Всеки език отразява миналото и настоящето на народа, който го е създал. Всеки език се подчинява на вътрешните закони на развитието си. Ако работата стоеше

географски атласи и указатели, астрономически карти и пр.

2 Dictionary of the Bible. Edited by Philip Schaff, DD., LLD., Philadelphia, USA, 1880.

3 The Rhyming Dictionary of the English Language. By J. Walker. London.

1 Brockhaus' Conversations-Lexikon. XIII, vollständig umgearbeitete Auflage. Leipzig, 1882.

2 Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Par Elie Blanc. Librairie Catholique Emmanuel Vitte. Lyon – Paris, 1892.

другояче, нямаше да възникне никакъв проблем за точността на превода – нито художествена, нито лингвистична. Трудът на преводача би заприличал на труда на машинописка, която преписва някакъв документ. На думата № 2155 в руския език би съответствувала също такава дума № 2155 във френския или някой друг език..." (6)

Тъкмо това може би е фактическата отправна точка *в творческия* процес на превеждането: не отмятане на две разноезични, но идентични номенклатури, а търсене на възможно най-пълно функционален еквивалент за всеки частен случай.

Това търсене неизбежно води (или би трябвало да води) преводача към тълковния речник на езика, от който превежда. Основното познаване на този език би следвало да му позволи да го използва свободно и неограничено; осведомеността му по отношение на бита, историята и начина на мислене на даден народ би трябвало пък да му помогне да разбере съдържанието (значението), вложено в търсената дума в дадения контекст. А логичното е да го намери по-цялостно именно в тълкуването, дадено на тази дума или израз от самия народ, който я е създал, непречупено още през погледа на лексикографа-преводач, склонен преди всичко да търси средни, неутрални, обобщаващи еквиваленти. Напълно естествено е при това в тълковните речници, наред с даване на известен избор от синоними, да се използва в чувствително по-голяма степен именно тълковният начин за обясняване значението на отделните заглавни думи, а съвокупността от синонимите и тълкуванията карат преводача да възприема заглавната дума като *синтез на изброените значения*.

Двуетичните речници, напротив, много по-често дават като еквиваленти на съответните думи изключително синоними. Това важи най-много за глаголи и имена прилагателни, сравнително по-малко за отвлечени имена съществителни или съществителни с преносно значение, а най-рядко за онези

имена съществителни, които представляват наименования на конкретни предмети и по своята същност се доближават до термините и реалиите.

Трябва да се отбележи обаче, че твърде често изброяването на синоними не означава, че дадена заглавна дума е многозначна, както това е справедливо отбелязано от Л. Г. Хорохорин (9); и обратно – нерядко няколко значения на заглавната дума се покриват с една дума в езика на превода (особено когато имаме два близки езика). В първия случай по-скоро именно съвкупността на посочените синоними би трябвало да ни даде (както и в тълковния речник) пълното смислово съдържание на заглавната дума. И ето че цитираният вече академик Шчерба също потвърждава, че "... обикновените преводни речници не дават истинско знание на чуждестранните думи, а само помагат да се досецаме за смисъла им в контекста..." (11). А по-нататък добавя още едно извънредно важно съображение че "преводните речници, когато превеждат чуждоезичната дума с една или друга своя дума, *съвсем не се тревожат за многозначността на последната...*" (11; к. м. – С. Ф.), т. е. в езика на превода.

Затова може би при работа с двуезичния (преводен) речник ние сме повече склонни да схванем всеки синоним в преводната част като отделен възможен еквивалент на заглавната чуждоезична дума, т. е. тази преводна част се приема като *анализ на дадената заглавна дума*. А това се потвърждава и от онези специалисти, за които двуезичният речник представлява единственото оръжие или, по-добре ще е да кажа, оръдие, инструмент¹ в механизирания процес на превеждането. В книгата си за машинния превод И. И. Ревзин и В. Ю. Розенцвейг, макар и да хвърлят упрека, че "... в теорията на превода и сред една част от преводачите-професионалисти

1 "Речникът може да се определи като инструмент, който позволява да превеждаме, без да знаем нито единия, нито другия език." – E. Saug. *Mécanismes et traduction*. "Babel", vol. II, № 3, 1956.

се е затвърдило донякъде пренебрежително отношение към двуезичния речник...", след това признават, че "... речникът (двуезичният) – това е първият списък на *предварително дадени съответствия* (к. м. – С. Ф.), с които се сблъскваме в практиката на превода" (5). Това изказване, както и изложените по-горе размишления приближават преводния речник до терминологичните, за които пак Шчерба казва: "... що се отнася до преводните речници, принципната им грешка се състои в предположението за адекватност на системата от понятия в които и да е два езика" (11).

Всичко гореизложено потвърждава тезата, че истинското дълбоко разбиране на непознатите или неясни думи, изрази, значения трябва да се почерпи от тълковния и фразеологичния речник на чуждия език. А двуезичният преводен речник в такъв случай ще служи главно за справочник, своеобразен суфлър, който само ще подсказва известни вече на преводача съответствия в езика на превода и с това ще ускорява процеса на превеждането.

При това положение създаването на специални *преводачески* (тоест предназначени за преводачи) двуезични речници, за които говори В. Г. Гак (2), е направо излишно, щом според споменатите вече няколко пъти норми преводачът трябва по начало да владее двата езика достатъчно добре. А В. Г. Гак, освен другото, заявява и че "... словникът му (на преводаческия речник) може да е по-малък от словника на общия речник: той може да мине без редките и специални думи, за превеждането на които се налага да се обръщаме към специални речници и справочници" (2). Другите съображения на В. Г. Гак, от една страна, приравняват този тип речници към речниците от общия тип, а от друга страна, ги превръщат главно в своеобразни речници от учебен тип.

С това стигаме до третия, последен етап в процеса на превеждането – пресъздаването на произведението, – сиреч до онзи момент, когато същественото е вече (подчертавам!) не *да*

търсим значението, разбирането на една или друга дума или израз в езика на първообраза, а да намерим адекватното, пълноценното им покритие в езика на превода.

И тука, преди да пристъпя към разглеждането на въпроса по принцип, редно е да заявя, че и българските преводачи, които превеждат от чужди езици на български, разполагат вече с редица може би още далеч не свършени, но много полезни помагала за този етап на работата си, които като че ли не са достатъчно оценени.

Това изявление е предизвикано от дългогодишни наблюдения, които са ме убедили, че (поне доскоро) доста наши преводачи, особено започващите и посредствените, както – разбира се – и онези, които се интересуват от отхвърленото количество работа повече, отколкото от качеството ѝ, сядат да превеждат, въоръжени само с един двуезичен речник. Те смятат, че родния си език владеят в съвършенство, и Български тълковен речник, Речник на съвременния български книжовен език, Български етимологичен речник, Речник на чуждите думи в българския език, Български синонимен речник, та дори и Правописен речник на българския книжовен език са редки гости на работната им маса. А речникът на Найдено Геров все още остава недостъпен дори и за онези, които биха искали и умели да го използват¹.

Но да се върнем пак към процеса на превеждането. Всичко непознато и неизвестно в оригинала е открито, проверено, разбрано – остава да бъде преизразено на езика на превода. Това преизразяване или пресъздаване представлява стихийен (или може би по-добре ще е да кажа – спонтанен) творчески порив на едни места и бавно, безкрайно търпеливо вмисляне, търсене, подбиране и сглобяване – на други. Обаче плодовете на тези два процеса, колкото и да са зрели, пак се нуждаят от

¹ В СССР оцениха и преиздадоха Тълковния речник на Даль (дори с оригиналния му правопис!), а у нас се смята за излишно разточителство преиздаването на Геровата съкровищница на българския език!

проверка, от "шлифоване", от тъй наречения на английски "final touch" – това сетно докосване с четка, с което художникът вдъхва живот на готовото вече платно.

Както при вмислянето и подбирането, тъй и при окончателната проверка и шлифоването преди всичко е необходим тълковният речник на езика на превода: той ще помогне не само да се провери и уточни смисълът (съдържанието, значението) на някои употребени от преводача думи, но ще покаже и дали е правилно да употреби една или друга добре известна за него дума в дадения контекст, дали наистина съществува, или дали е правилен използваният от него специфичен израз, дали не е сгрешил в редакцията на глагола. Не са редки и случаите, когато тълкуването (обяснението) на проверяваната дума може да насочи преводача към по-точен, по-адекватен синоним.

Речникът на чуждите думи може и трябва да помогне на преводача да замени ненужните чуждици с хубави думи от езика на превода - да намали до възможен минимум паразитния чуждоезичен елемент.

Фразеологичният речник (дори и двуезичният) ще помогне на преводача да подбере по-сполучливи функционални еквиваленти на употребените в първообраза идиоми, пословици, поговорки и т. п.

Един речник на пословиците също може и трябва да изиграе ролята си в това отношение.

Тука се налага пак едно малко отклонение с оглед на превода от чужди езици на български. У нас има много сбирки на народни пословици и поговорки, като широко известният сборник от български пословици на Петко Р. Славейков, пословиците и поговорките, пръснати в многото томове Народни умотворения, Български пословици и гатанки. Отбор и характеристика от проф. М. Арnaudов, Българско народно творчество. Том XII. Пословици, поговорки, гатанки. С., 1963. Всички те обаче, колкото и да са богати и хубави по

съдържание, мъчно могат да послужат на преводача, понеже са подредени азбучно, по началната буква на първата дума. Известна относителна помощ може да окаже само не дотам издържаното и не дотам богато сборниче "5000 избрани български пословици и поговорки", съставено от Милко Григоров и Костадин Кацаров, понеже съдържанието му е систематизирано (макар и доста примитивно и не винаги убедително) в "20 основни смислови глави с около 330 тематични подзаглавия". Като друг образец в това отношение може да се посочи "The Oxford Dictionary of English Proverbs" от W. G. Smith, където пословиците са подредени също азбучно, но не според първата, а според ключовата за смисъла дума. Създаването на подобен по-обемист и с по-целесъобразно разположение на материала речник би било извънредно полезно, и то не само за преводачите.

И все пак най-важна в този последен етап – преизразяването на първообраза – безспорно остава основната задача на преводача: да подбере общия си лексичен материал – най-подходящите, най-съдържателни съответствия в езика на превода. Новите "крилати думи", че "синонимът е дума, която преводачът употребява, когато не може да намери правилния еквивалент", са, разбира се, само духовита шега.

Обикновено при подбирането на функционалния еквивалент първият импулс на повечето преводачи е да потърсят превода на съответната чужда дума в двуезичния речник. Напълно естествено е този речник да подсказва няколко повече или по-малко подходящи синоними в изброените значения на потърсената дума, но... далеч не винаги. Така например, когато превеждам от български на руски, Българо-руският речник на С. Чукалов, както и този на Бернщайн са почти безсилни да ми помогнат в намирането на пълноценни руски съответствия поради бедността си откъм синоними в преводната част. Тогава липсата на руски синонимен речник ме принуждава да се ровя в тълковните Словарь русского языка от Ожегов, Словарь

русского языка на АН на СССР, Толковый словарь на Даль и т. н.

Но ето че изтърваните от мен думи "липсата на руски синонимен речник" крият разковничето, защото онова помагало, което ще даде на преводача възможност да намери *най-точната или най-вярната за даден контекст дума* – дума, благодарение на която изразът, фразата или изречението ще зазвучат богато, колоритно, добре нюансирано и пълноценно, е главно един речник на синонимите или аналозите в езика на превода.

И пак, ако се обърнем към преводите на български, можем да кажем, че тъкмо с това сме по-богати. Защото, били те бедни или богати, пълни или непълни, ние отдавна вече разполагаме със синонимни речници от двата общоприети типа – тълковния (Мариана Дабева, 1930) и обикновения, в който синонимите само се изброяват (Любен Нанов, 1936 – 1963), доста обемист и претърпял вече четири издания, всяко от които с все повече допълнения. А в СССР, да речем, първият съвременен опит от типа на тълковния синонимен речник, при това извънредно малък по обем, излезе едва през 1956 г. и бе преиздаден със значителни допълнения през 1961 г. (Клюева, В. Н., Краткий словарь синонимов русского языка), ако не вземем под внимание и Учебный словарь синонимов русского языка от В. Д. Павлов-Шишкин и П. А. Стефановский; голям и относително пълен речник се работи сега (вж.: Евгеньева, А. П., Проект словаря синонимов, АН СССР. Институт русского языка. Словарный сектор. Изд. "Советская энциклопедия", 1964).¹ Речник от другия тип изобщо още не е излизал.

И тъй, след като преводният и тълковният речник не подсказат на преводача търсения подсъзнателно синоним, той посяга към речника на синонимите. А защо да не съкрати пътя и

¹ Междувременно излезе Словарь синонимов русского языка от З. Е. Александрова (Изд. "Советская энциклопедия", М., 1968) с около 9000 синонимни групи.

да не прескочи първите две инстанции – да не посегне направо към него? Когато се възхищава от лексиката на двама руски преводачи в преведена на английски книга, патриархът на съвременната теория на художествения превод Корней Чуковски възкликва: "Тези изразителни думи няма да ги намерите в нито един англо-руски речник..." (10). Но в един речник на синонимите е вероятно те да се намерят, защото неговото предназначение е именно не да ни даде съответствието на някоя отделна чуждоезична дума, а да разгърне в нейната пълнота цялата гама от отсенки и значения, които може да придобие дадено понятие.

Ала много често съвсем не е достатъчно да потърсим желаната дума в гнездото на първия дошъл на ума синоним. Твърде често работата на преводача е игра на търпение и, както продължава К. Чуковски, "... затова задачата на преводача, стига той да е истински художник, се състои именно в това – възможно по-често да издирва такива съответствия на чуждестранната и руската дума, каквито не могат да се вместят в никой речник" (10). Да, преводачът трябва да съумее да изгради мост от едно синонимно гнездо към друго, трето, четвърто - да премине верижно от едни понятия към други, докато чрез отдалечаване (колкото и парадоксално да звучи това) се приближи максимално до желаната цел. Това потвърждава и А. В. Фьодоров, когато казва във връзка с практиката на преводаческата работа: "... общото решение на задачата, до което ... може и трябва да се стигне, е търсенето на необходимите думи в езика на превода чрез последователно разширяване кръга на синонимните елементи, тоест онзи основен път, по който се постига разрешаването на много други сложни преводачески задачи" (10).

За цялата тази работа при търсенето на синонима е много по-подходящ и по-удобен речникът от втори тип (в случая речникът на Л. Нанов); обаче в отделни случаи, за да провери доколко правилно е използвал избраната дума, преводачът

трябва да прибегне и до синонимен речник от първи тип. Ала този речник, с който разполагаме засега (цитираният по-горе труд на М. Дабева), прекрасен като начинание, като съдържание се оказва твърде беден за практическите нужди на преводача: той разполага едва с 670 гнезда (2-то издание на руския речник на Ключева има 622 гнезда), обхванали само 1900 думи. Но дори и такива многократно по-обемисти тълковни синонимни речници като Webster's Dictionary of Synonyms (G. & C. Merriam Co., Mass., USA, 1942) са често недостатъчни за подобна проверка, за която ни се налага да прибегнем пак до съответния тълковен речник.

Има и нещо друго: рядко синонимният речник също не може да задоволи нуждите на преводача при подбора на синонимите и тогава той се вижда принуден да потърси идеологичен или аналогичен речник на езика на превода, тоест речник, който дава словесното богатство на един език, подредено по понятия, и в който отделните гнезда надхвърлят по обseg рамките на гнездата в синонимния речник. Един от най-старите образци на този тип речници, появил се за първи път в 1852 г. и претърпял безбройни допълнения и издания до днешни дни, е Thesaurus of English Words and Phrases от Peter Roget; за пример може да се посочат и Ch. Maquet. Dictionnaire analogique. Répertoire moderne des mots par les idées, des idées par le mots, 1936 и Schlessing-Wehrle. Deutscher Wortschatz. Ein Hilfs- und Nachschlagebuch der sinnverwandten Wörter und Ausdrücke der deutschen Sprache, 1927.

От личен опит мога да кажа, че когато превеждам на английски, много повече от всеки двуезичен речник ми помага споменатият по-горе Thesaurus от Роджет. От друга страна, самата практика ме е накарала, поради липсата на такъв речник у нас, да прибавя към речника на Нанов, макар и само в единични случаи, големи идеологични или аналогични гнезда, в които, по необходимост, влизат и много чуждици от категориите на термините и реалиите.

И още едно малко наблюдение: за майстора на

художествения превод много често синонимният, а, разбира се, и аналогичният или идеологичен речник се превръщат само в косвено помагало, защото прочитането на редица повече или по-малко подходящи синоним събужда спонтанно в съзнанието му единственото най-задоволително решение, също както изреждането на няколко съзвучни думи довежда поета до най-сполучливата рима.

Обаче всяка нова книга, всеки нов автор изправят преводача пред нови проблеми от езиково естество, пред нови термини, реалии, фразеологизми, диалектни думи, просторечия, архаизми и неологизми, жаргон, за намирането на еквивалентите на които освен ерудиция и дарба се иска и умение да се борави с наличните помагала.

Но преводач на художествена литература, който "превежда без речник", според мен изобщо не е преводач!

ЛИТЕРАТУРА

1. *Бархударов, Л.* О так называемых кратких словарях. В: Тетради переводчика; Ученые записки №1. Изд. Института международных отношений. М., 1963.
2. *Гак, В. Г.* О разных типах двуязычных словарей. В: Тетради переводчика; Ученые записки №2. Изд. "Международные отношения". М., 1964.
3. *Комиссаров, В. Н., Рецкер Я. И., Тархов В. И.* Использование при переводе словарей. Приложение I към Пособие по переводу с английского языка на русский, ч. I. Изд. литературы на иностр. языках. М., 1960.
4. *Огнянов-Ризор, Любомир.* Речници и помагала. Основи на преводаческото изкуство. Камара на нар. култура, С., 1947.
5. *Ревзин, И. И. и В. Ю. Розенцвейг.* Проблемы словаря. §32 в Основы общего и машинного перевода. Изд. "Высшая школа", М., 1964.
6. *Соболев, Л. Н.* О переводе образа образом. Вопросы художественного перевода. Сборник статей. Советский

писатель, М., 1955.

7. *Толстой, С. С.* Работа со словарями и справочниками. Гл. VI в Основы перевода с английского языка на русский. Изд.

ИМО, М., 1957.

8. *Федоров, А. В.* О смысловой многоплановости слова как проблеме художественного перевода. Теория и критика перевода. Сборник статей. Изд. Ленинградского университета, Л., 1962.

9. *Хорохорин, Л. Г.* Некоторые замечания о многозначности и недифференцированности слов в двуязычных словарях.

Тетради переводчика; Ученые записки №2. Изд.

"Международные отношения". М., 1964.

10. *Чуковский, Корней.* Бедный словарь и богатый. Гл. IV в Высокое искусство, Изд. "Искусство", М., 1964.

11. *Щерба, акад. Л. В.* Опыт общей теории лексикографии. В: Избранные работы по языкознанию и фонетике., т. I. Изд.

Ленинградского университета, Л., 1958.

12. *Щерба, акад. Л. В.* Предисловие. Русско-французский словарь. Изд. 4-е. М., 1955.